

ГАНЧАРНЫЯ КЛЕЙМЫ: ПАРАЛЕЛІ І ХРАНАЛОГІЯ

канд. гіст. навук, дац. С.В. ТАРАСАЎ
(Інстытут парламентарызму і прадпрымальніцтва, Мінск)

Прасочана храналогія і геаграфія ганчарных клеймаў, праведзены паралелі паміж клеймамі з тэрыторыі Балгарыі, Польшчы, усходнеславянскіх земляў, адзначана іх пераемнасць. Разгледжаны знакі ганчарных клеймаў, прасочана развіццё некаторых з іх. Выказана меркаванне аб тым, што кляймёны посуд мог выкарыстоўвацца ў якасці мернай тары.

Уводзіны. Падставаю для напісання дадзенага артыкула стала патрапіўшае ў нашы рукі даследаванне балгарскага археолага Станчо Станчева «Грънчарски знаци от Плиска, Мадара и Преслав», надрукаванае ў зборніку «Разкопки и проучвания», III. София, 1949 г. Балгарскай акадэміі навук і Народнага археалагічнага музея [25].

Клеймы на донцах ганчарных пасудзін, гэтаксама як і клеймы (знакі) на будаўнічай кераміцы X – XII стст., дасёння з’яўляюцца адной з неразгаданых таямніц не толькі беларускай, але і ўсёй еўрапейскай археалогіі. Публікацый на гэтую тэму дастаткова многа, як і публікацый саміх артэфактаў. Асноўныя гіпотэзы зводзяцца да таго, што клеймы маглі быць магічнымі знакамі, перайшоўшымі з дахрысціянскай традыцыі; асабістымі таварнымі знакамі майстраў-рамеснікаў; знакамі, якія сведчаць аб феадальнай залежнасці рамесніка ад гаспадара; рытуальнымі знакамі, звязанымі з абрадам пахавання; знакамі, якія вызначалі метралагічныя характарыстыкі посуду; знакамі – элементамі хрысціянскага кльмента.

Мы не ставім сваёй задачай вылучэнне новай тэорыі альбо абгрунтаванне папярэдніх. Аднак хочам звярнуць увагу на тыпалогію і храналогію ганчарных клеймаў ад Балгарыі да сучаснай Расіі, уключаючы некаторыя краіны Заходняй Еўропы. Мы таксама не прэтэндуюем на паўнату скарыстанага матэрыялу. Разам з тым, выбарка амаль 30 публікацый на гэтую тэму (у тым ліку публікацыі саміх клеймаў) сама па сабе дастаткова рэпрэзэнтатыўная.

Асноўная частка. Балгарская тыпалогія знакаў паводле С. Станчева ўключае некалькі катэгорый знакаў на донцах гаршчкоў: кола; кола з упісаным ў яго меншым колам, крыжам і іншымі знакамі; знакі ў выглядзе свастыкі; знакі-«краты»; знакі-«відэльцы»; знакі-зоркі і тамгападобныя знакі ў выглядзе літар і «тамгі». Адпаведна аўтару, усе яны абсалютна ідэнтычныя па форме і памерам у трох пералічаных балгарскіх гарадах. Датуюцца археалагічна IX – X стст.

Падобныя клеймы былі знойдзеныя намі ў публікацыях балгарскага часопіса «Археалогія» за 1969 г., дзе посуд з вёскі Нова Чёрна, у тым ліку і з клеймамі, адносяць да перыяду Першага Балгарскага царства (VIII – першая палова X ст.) [16, с. 31 – 41]. З Пліска – да IX – XI стст. [1, с. 25 – 35]. Тут назіраюцца падобныя ганчарныя клеймы, як у С. Станчева, з некаторага варыятыўнасцю салярнага (кругавага) варыянта. Маецца на ўвазе больш складаны ўпісаны ў круг малюнак.

На тэрыторыі Украіны падобныя клеймы таксама былі знойдзеныя. Звяртае на сябе ўвагу той факт, што са значнай колькасцю публікацый па археалогіі Украіны клеймаў ўдалося знайсці не так і багата. Тым, што сталі даступнымі, таксама падпадаюць пад балгарскую тыпалогію. Але часткова. У першую чаргу, гэта клеймы з выявай круга, двух кругоў, упісанага ў круг крыжа. Але тут з’яўляюцца і арыгінальныя выявы ў выглядзе «двузуба», якія даследчыкі звязваюць з княжай адміністрацыяй, і абсалютна ўнікальныя ў выглядзе «яшчаркі». З’яўленне клеймаў звязваецца з X ст. [17, с. 26]. І знаходкі ў Кіеве (горад Уладзіміра) – X – XI стст. [18, с. 80], у Вышгардзе – другая палова X – XI ст. [19, с. 165]. Пры даследаванні жылых комплексаў у Кіеве на Горадзе Уладзіміра (Дзеньслова) кераміка з клеймамі траплялася ў комплексах XII – пачатку XIII ст, канца XII – першай паловы XIII ст. [12, с. 241 – 255]. У бліжнім кіеўскаму кругу і сферы ўплыву гарадзішчы Асавік (120 км на поўдзень ад Смаленска), дзе даследаваны фактычна закрыты археалагічны комплекс XII – XIII стст., знойдзена надзвычай багатая калекцыя посуду з клеймамі на донцах. Усе яны адносяцца да XII – XIII стст. [20, с. 107 – 108]. На тэрыторыі Польшчы клеймы на донцах ганчарных гаршчкоў (у тым ліку, падобныя і аналагічныя балгарскім) датуюцца «позняй фазай ранняга сярэднявечча», другой паловай XI – першай паловай XIII ст., канцом XIII – першай паловай XIV ст. (Michnik M., Szwed R.; Nowaczyk K., Nowaczyk L.; Gralak T.). Клеймы на гаршчках з Гданьска датуюцца другой паловай X – XI ст. [6, с. 320-321]. На Усход ад беларускіх земляў знойдзеныя клеймы на донцах гаршчкоў (таксама аналагічныя балгарскім) датуюцца ў Плесе (Іванаў) – XII – першай паловай XIII ст. [26], у Волагдзе – XIII – XIV стст. [5].

Такім чынам, храналогія распаўсюджвання клеймаў на посудзе выглядае наступным чынам. Найбольш старадаўнія паходзяць з тэрыторыі Балгарыі часоў Першага царства (IX – X стст.). Потым – Кіеў, Вышгард і Гданьск – другая палова X – XI ст. Затым – усход Кіеўскай Русі (Асавік) і ўласна Кіеў – XII – XIII стст. І далей на ўсход (Волагда, Плес) – XII – XIV стст. Якое месца ў гэтай храналогіі займаюць беларускія землі?

Найбольш раннія датыроўкі посуду з клеймамі (адпаведна даследаваным помнікам) дае А.М. Плавінскі: кургановы могільнік Нагоўка, Мядзельскі раён – X – XI стст. [22, с. 74]. Г.В. Штыхаў у манаграфіі

Археалогія

«Крывічы» датуе кургановыя комплексы, дзе знойдзены посуд з клеймамі, XI – XII стст. [28, с. 80]. У манаграфіі «Гарады Полацкай зямлі» клеймы на посудзе датуюцца – канцом X – XII ст. [29, с. 125]. XI ст. датуе посуд з клеймам з помніка Драздова (Талачынскі р-н) В.М. Ляўко [14, с. 81]. Я.Г. Звяруга датуе Кастыцкі могільнік на Вілейшчыне, дзе знойдзены ганчарны посуд з клеймамі, XI – XII стст. [10, с. 175]. Падобна, але больш шырока прадатаваны Ю.А. Зайцам археалагічныя комплексы ў Дрысвятах – XI – XIII стст. [3, с. 238] і ў Менску – другая палова XI – XIII стст. [9, с. 155].

Далей храналагічна ідзе цэлы шэраг археалагічных помнікаў, дзе посуд з клеймамі на донцах датуецца ў межах XII – XIII стст.: Лоск [3, с. 556], Маскавічы [7, с. 48 – 50], Капланцы [13, с. 207], Віцебск [4, с. 250], Полацк [11, с. 92], Ашмянец (Смаргоншчына) [8, с. 92]. Найбольш познія храналагічныя датыроўкі падобнага посуду ў Воршы – XII – XIV стст. [14, с. 69].

Такім чынам бачна, што не выключаючы X і XI стст., на тэрыторыі Беларусі ганчарныя клеймы часцей датуюцца ў межах XII – XIII стст. і ў XIV ст. знікаюць.

У цэлым, карціна распаўсюджання ганчарных клеймаў на помніках, пералічаных вышэй, выглядае наступным чынам. Першыя клеймы з’яўляюцца на тэрыторыі сучаснай Балгарыі ў IX ст. (магчыма, у канцы VIII ст.) і шырока распаўсюджваюцца ў X ст. У X ст. (магчыма, у другой палове X ст.) і па XI ст. ганчарныя клеймы з’яўляюцца на тэрыторыі Польшчы, на тэрыторыі Кіеўскай зямлі. У канцы X – пачатку XI ст. ганчарныя клеймы з’яўляюцца на тэрыторыі Беларусі і атрымліваюць найбольшы распаўсюд у XII – XIII стст. У гэтыя ж стагоддзі (XII – XIII) ганчарныя клеймы з’яўляюцца на ўсход ад беларускіх і кіеўскіх земляў, дзе і праіснуюць па XIV ст.

Сярод розных відаў клеймаў балгарскія даследчыкі ставяць на першае месца клеймы ў выглядзе кола альбо некалькі ўпісаных адно ў другое колаў. Падобныя ж клеймы можна лічыць адной з большасцяў як на тэрыторыі Беларусі, так і сумежных краін. Яны знойдзены на Менцы, у Гродна, Ваўкавыску, Віцебску (па В. Ляўко і Т. Бубенька), Драздова (Талачынскі р-н Віцебскай вобласці), Чаркасава (Аршанскі р-н Віцебскай вобласці), у Капланцах. На сумежных тэрыторыях: гарадзішча Асавік, Клоніўскія курганы на Чарнігаўшчыне (В. Моця), у Волагдзе, Плеске, Разані.

Другой, не менш (а можа і больш) распаўсюджанай групай знакаў з’яўляюцца ўпісанія ў кола крыжы. На Беларусі: Ваўкавыск, Полацк, Віцебск, Гатовіна, Капланцы, Чаркасава. Ёсць яны і на сумежных тэрыторыях. Па форме гэтыя групы клеймаў абсалютна супадаюць з балгарскімі.

Падобная карціна назіраецца і з іншымі формамі клеймаў, дзе асновай з’яўляецца кола (што натуральна для кружалнага посуду). Аналогіі балгарскім мы знаходзім у выглядзе ўпісанага ў кола крыжа з дыяганалямі (шасці – васьміканцовы крыж), сегменціраванага крыжа (патоўшчаныя лініі), крыжоў, упісаных у некалькі кругоў. Не паглыбляючыся ў семантыку падобных знакаў, можна было б сказаць, што выявы салярных сімвалаў – рэч звычайная для ўсіх (асабліва індаеўрапейскіх народаў) і магла ўзнікнуць самастойна практычна ў любым месцы Еўразіі і не толькі. Але прыведзеная храналогія дазваляе лічыць іх культурным запазычаннем. Аб чым ніжэй.

Прыблізна тое ж можна казаць і пра з’яўленне на донцах гаршчкоў чатырохканцовых свастык. Аднак, на балгарскіх і вядомых нам украінскіх клеймах простая ў выглядзе тонкіх рысак свастыка адсутнічае, у той час як яна ёсць на беларускіх, польскіх і расійскіх помніках (налічана 13 узораў). Пры гэтым заўважым, што формы і памеры гэтых знакаў моцна адрозніваюцца, пры тым, што маюць аднолькавае семантычнае значэнне.

Разам з тым, ёсць адзін тып свастыкі, вельмі арыгінальны па сваёй форме, з’яўленне якога на розных геаграфічных прасторах наўрад ці можна лічыць выпадковасцю. Гэта свастыка ў выглядзе накладзеных па колу адзін на адзін квадратаў з выступаючымі краямі. Ва ўсёй скарыстанай нам літаратуры такі знак быў знойдзены толькі ў Ваўкавыску і Дрысвятах. Нідзе болей яго няма.

Яшчэ адзін цікавы сваёй унікальнасцю балгарскі знак – пяціканцовая зорка са скрыжаванымі рысамі ўнутры. Такі знак на донцы знойдзены ў Полацку, на гарадзішчы Асавік і больш нідзе.

Не менш рэдкім з’яўляецца балгарскі знак у выглядзе ромба. Сустрэты на помніку Драздова (Талачынскі р-н) і ў кургане Нагоўка (Мядзельскі р-н). У апошнім выпадку ў ромб упісаны чатырохканцовы крыж. Больш ромбы нідзе не сустрэты.

Рэдкім балгарскім знакам з’яўляецца трохканцовы крыж, упісаны ў кола. Нам ён трапіўся толькі двойчы: сярод клеймаў Полацка (Раскоп 1, 1988 г.) і на гарадзішчы Асавік.

Не менш цікавым з’яўляюцца балгарскія клеймы ў выглядзе кратаў (рашотак). У розных варыянтах яны вядомы ў Гданьску, Ваўкавыску, Заслаўі, Дрысвятах, а таксама на гарадзішчы Асавік. Заўважым, што ў матэрыялах раскопак аўтара ў Полацку таксама знойдзены клеймы ў выглядзе рашотак (5 экз.). Аднак яны нагадваюць прастакутнік, падзелены на сегменты, у той час як балгарскія маюць «адчыненыя» бакі.

Такім чынам, ёсць знакі, распаўсюджанне якіх вельмі абмежавана тэрытарыяльна: Балгарыя – Беларусь (свастыка ў выглядзе накладзеных квадратаў, ромб); Балгарыя – Беларусь – Асавік (пяціканцовая зорка); Балгарыя – Польшча – Беларусь – Асавік (краты-рашоткі). Храналагічна гэта выглядае наступным чынам: Балгарыя – IX – X стст.; Польшча – другая палова X – XI ст.; Беларусь – XI – XII стст.; Расія (Асавік) – XII – XIII стст. Храналагічная пераемнасць больш чым паказальна.

Аднак, ёсць і іншая цікавая з'ява. Гэта знакі, якія ні ў якім выглядзе не сустракаюцца ў Балгарыі, але бытуюць на беларускіх, украінскіх і сучасных расійскіх землях. Гэта знакі ў выглядзе двузуба і трызуба. Большасць даследчыкаў іх адназначна звязвае з княжацкай тамгой Рурыкавічаў. Двузубы знойдзены ў Кіеве, Ваўкавыску (ускладнёныя), гарадзішчы Асавік (просты). Трызубы – у Кіеве, Вышгарадзе, курганах Шэставіцы, Менску на Свіслачы, на гарадзішчы Асавік. Але тут патрэбна агаворка, што трызуб не абавязкова знак Рурыкавічаў, аб чым ніжэй.

Якія можна зрабіць папярэднія высновы?

Па-першае, найбольш раннія знакі-клеймы з разгледжаных з'яўляюцца ў Балгарыі.

Па-другое, як ў Балгарыі, так і на іншых тэрыторыях клеймы з'яўляюцца разам з пачаткам выкарыстання ганчарнага кола. І не раней.

Па-трэцяе, выкарыстанне клеймаў на ўсіх небалгарскіх тэрыторыях з'яўляецца запазычаннем.

У чацвёртых, запазычанне робіцца ў выглядзе выкарыстання балгарскай матрыцы (зорка, свастыка-квадраты, ромбы, рашоткі, кольца і крыжы) альбо ў выглядзе мясцовай перапрацоўкі балгарскай матрыцы (колы і крыжы).

У пятых, з'яўленне клеймаў на донцах гаршчкоў прыводзіць да выкарыстання арыгінальных знакаў мясцовай традыцыі (двузубы (магчыма, трызубы), іншыя знакі, якія мы не разглядаем ў дадзеным даследаванні).

Перш чым выказаць свае меркаванні адносна таго, навошта гэтыя клеймы ставіліся на донцы гаршчкоў, паспрабуем адказаць на пытанне, як яны трапілі на нашы (у першую чаргу) землі. Дзеля гэтага трэба звярнуцца да гісторыі старажытнага Балгарскага царства IX – X стст.

Гэта быў перыяд найвышэйшага пад'ёму Першага Балгарскага царства, якое праіснавала з 681 па 1018 г. IX – X стст. – гэта час праўлення цара Сімяона Вялікага (893 – 927 гг.), калі межы Балгарыі найбольш пашырыліся ад паўвыспы Галіпалі ў Грэцыі і ад Сербіі да Карпацкіх гор на Паўночным Усходзе. Фактычна Вялікая Балгарыя гэтых часоў суседнічала з Польскім княствам, землямі Галіччыны і Валыньшчыны, печанегскімі стэпамі і землямі, на якія распаўсюджваўся пратэктарат кіеўскіх князёў (Святаслава, у прыватнасці). Такім чынам, нашы сённяшнія ўяўленні аб Балгарыі як аб краіне за «трыма» межамі, моцна адрозніваюцца ад гістарычных рэалій IX – X стст. Ад сярэднявечных беларускіх земляў гэта была адлегласць «выцягнутай рукі». Прынамсі, бліжэй за «Тмутаракань», куды гайсаў, адпаведна «Слова пра Паход Ігара», Усяслаў Чарадзей.

Балгарскі цар Сімяон замяніў свой тытул «князь» на «базілевс» (цар, імператар), і Візантыя была вымушана гэта прызнаць. То быў другі ў бягучай гісторыі выпадак пасля Карла Вялікага. Балгарская царква стала першай патрыярхіяй пасля Пентархіі (Канстанцінопальскай, Рымскай, Александрыйскай, Атыяхійскай і Ерусалімскай). Гэта была першая нацыянальная аўтакефальная (самастойная) царква ў Еўропе. Бурна развіваліся гарады, рамяство і гандаль. Менавіта ад грэкаў балгары запазычылі многія тэхналагічныя навацыі, у тым ліку і ганчарнае кола. Разам з колам на ганчарным посудзе з'явіліся і клеймы. Як пішуць балгарскія даследчыкі, знакі на посудзе сустракаліся ўжо паміж 500 і 900 гг. Але былі рэдкасцю [25, с. 242]. У X ст. яны становяцца распаўсюджанай з'яваю. X ст. – час балгарскага культурнага ўплыву на ўсходнеславянскія землі, які найбольш праявіўся ў распаўсюдзе хрысціянства і літаратурнай пісьмовай мовы. Першы епіскап, які з'явіўся ў Кіеве пасля афіцыйнага прыняцця хрысціянства, быў балгарынам. Сам Святы Кірыл, аўтар першай славянскай азбукі, прыежджаў ў Херсанес у пошуках мошчаў Св. Клімента. І гэта толькі кароткі пералік славяна-балгарскіх сувязяў гэтага часу.

У дачыненні да нашых ганчарных клеймаў X – пачатак XI ст. можна разглядаць як час, калі разам з выкарыстаннем кола перадавалася традыцыя ставіць клеймы. Верагодней, ў гэты час клеймы перадаваліся як матрыцы, як знакі чагосьці, адметнасці і адрознення адных гаршчкоў ад другіх. Тут не важна была дакладная форма і памеры знакаў, толькі іх семантыка. Такім чынам, на наш погляд, з'явіліся шматлікія колы і крыжы, найбольш распаўсюджаныя як у нас, так і ў суседзях.

Аднак найбольшае распаўсюджанне як у нас, так і на Кіеўшчыне і ў суседніх землях кляйменне посуду набывае ў XII – XIII стст. Нават можна казаць, што пік прыходзіцца на XII ст., а ў XIII ст. пачынаецца паступовы спад. Цікава, што гэтая ханалогія перагукаецца з гісторыяй Першага Балгарскага царства.

Ужо ў канцы X ст. на балгар ажыццяўляюць паходы візантыйскі імператар Іаан Цымісхій і кіеўскі князь Святаслаў. Апошні, як вядома, нават сваю сталіцу меўся перанесці ў Дарастол. Пасля смерці балгарскага цара Самуіла ў 1014 г. Балгарыя была захоплена Візантыяй. Як гэта адбывалася і якія наступствы меліся для саміх балгар, падрабязна апісаў Леў Дыякан. Апрача візантыйскага панавання, якое доўжылася па 1185 г. і суправаджалася фізічным вынішчэннем балгар, краіна спазнала крыжовыя паходы 1096 і 1147 гг., пастаянныя напады печанегаў. Нядзіва, што вялікая колькасць этнічных балгар, ратуючы жыццё, апынулася за межамі сваёй дзяржавы. І абсалютна натуральна, што паратунку яны шукалі ў славянамоўным асяроддзі, а не, скажам, у раманагерманскім. Вось якраз яны, непасрэдна перасяленцы другой паловы XI – пачатку XII стст., і маглі быць носьбітамі шматлікіх культурных і тэхнічных навацый. У тым ліку і ганчарных клеймаў.

Апошнюю тэзу, на наш погляд, падмацоўваюць тыя з клеймаў, якіяносяць адзінкавы характар і складаную форму. Найперш гэта свастыка са складзеных квадратаў. Узоры, знойдзеныя ў Ваўкавыску і Дрысвятах, абсалютна аналагічны балгарскім. Магчыма, яны нават супадаюць па памерах (аб перспек-

Археалогія

тывах падобных даследаванняў ніжэй). І гэта, безумоўна, не матрыца свастыкі як такой, а канкрэтная яе форма, якая магла з'явіцца толькі з самім носьбітам, майстрам-ганчаром. Прычым у першасным, так бы мовіць, не перапрацаваным варыянце. Тое ж справядліва і для знакаў у выглядзе пяціканцовай зоркі, ромба, часткова рашотак. Астатнія ж клеймы, асабліва ў выглядзе колаў і крыжоў, як найбольш папулярныя і таксама аналагічныя балгарскім, атрымалі і найбольшы распаўсюд. Гаворачы аб балгарах-перасяленцах, мы маем на ўвазе менавіта саміх носьбітаў традыцыі, а не, скажам, прывоз імпортных гаршчкоў з Балгарыі. Перш за ўсё таму, што храналагічны разрыў паміж арыгінальным балгарскім посудам і посудам з аналагічнымі клеймамі на нашых землях складае як мінімум паўтара стагоддзя. Паўтара стагоддзя пабытовы гліняны гаршчок не жыве, калі гэта толькі не кітайская імператарская ваза.

Некалькі словаў аб саміх знаках і іх магчымым выкарыстанні.

Збольшага знакі носяць сальярна-аграрную сімваліку: Сонца, агонь, касмаганічная павязь неба і зямлі, якая «перапрацоўвалася» хрысціянствам. Яны складаюць абсалютную большасць. Іншыя можна аднесці да ўмоўнай катэгорыі «мясцовай творчасці». Іх таксама многа, аднак яны рэдка паўтараюцца. Сярод апошніх – розныя лініі, літарападобныя знакі, квадраты, розных памераў крыжыкі, нават выявы сабак, яшчаркі ці Маці-Мокаш, як з Маскавічаў.

Асобна ў гэтай катэгорыі знакаў трэба вылучыць тыя, што безумоўна, на наш погляд, можна звязаць з хрысціянскім культам. Сярод іх просты роўнанакновы, часам патоўшчаны крыж, які знаходзіцца ў цэнтры донца і не кранае краёў пасудзіны-кола. Безумоўна, у дахрысціянскія часы ён таксама меў «сальярны» сэнс: зямля, агонь, вада, паветра. Ён жа з'яўляецца найбольш старажытным у выкарыстанні самых першых хрысціян. Сярод балгарскіх клеймаў яго няма. Але знойдзены ў Полацку (раскопкі Г. Штыхава і аўтара), Дрысвятах, Ваўкавыску, у кургане каля в. Ашмянец, у Гданьску і на гарадзішчы Асавік.

Да безумоўна хрысціянскай сімвалікі трэба аднесці кляймо, знойдзенае ў Полацку ў 1988 г. на Вялікім пасадзе. Гэта выява крыжа-краслета (перакрыжаваны крыж), які раней называўся Крыж Хрыста, таксама ён меў назву Тэўтонскі крыж. 4 маленькіх крыжыка па яго канцах сімвалізуюць 4 евангелія. Нідзе апроча Полацка падобных клеймаў не знойдзена. Аднак цікава, што абсалютныя аналагі такога крыжа, альбо вытворныя ад іх, упрыгожваюць і сёння купалы цэркваў Земенскага (пабудаваны ў XII ст.) і Мулдаўскага (канец другога Балгарскага царства, 1185 – 1396 гг.) манастыроў ў Балгарыі [27, с. 268 – 269, 358 – 359].

Да катэгорыі хрысціянскіх сімвалаў можна аднесці і выяву пяціканцовай зоркі, якая знойдзена, як сказана вышэй, сярод клеймаў у Балгарыі, Полацку і на гарадзішчы Асавік. Зорка іначай называецца «Пентальфа» і ў хрысціянскай традыцыі сімвалізуе пакуты Хрыста – пяць Яго ранаў на крыжы.

Трэцяя катэгорыя – выявы княжацкіх знакаў: двузубы і трызубы. Іх даследчыкі адзінадушна звязваюць з прыналежнасцю (залежнасцю) ганчароў да княжаскага кола. На наш погляд, падобнае меркаванне справядліва ў асноўным толькі да двузубаў, аб чым ніжэй.

Такім чынам, гаварыць аб прыкладным значэнні клеймаў можна толькі разглядаючы першую і трэцюю катэгорыі.

Назіранне за «сальярнымі» клеймамі выяўляе тэндэнцыю, якая праяўляецца ва ўскладненні формы кляйма. Перш за ўсё, у павялічэнні колькасці колаў, упісаных адно ў адно, а таксама ў павялічэнні колькасці канцоў крыжа. (Дарэчы, апошнія ў хрысціянскай традыцыі павялічваюцца толькі да шасці – так званы Крыж Канстанціна, які пабачыўся імператару ў небе разам з надпісам «in hoc signo vinces» – «з гэтым знакам пераможаш»). Калі не разглядаць дадзеную з'яву (памнажэнне дэталей) як умацненне «магічнасці» знака, ці ягонай «мастацкай» прывабнасці, то застаецца прызнаць, што гэта можа быць толькі нейкая матэматычная кратнасць. А мы ведаем, што ў гэтыя часы ўсе вымярэнні праводзіліся зыходзячы з метралагічнай кратнасці на два. Любая мера павялічвалася альбо памяншалася ў два разы ў любы бок.

У гэтай сувязі цікавыя назіранні і высновы зрабіў украінскі даследчык Р. Арлоў. Ён слухна заўважыў, што ў артыкулах «Рускай Праўды» і ў ноўгарадскіх граматах маюцца згадкі аб мерах важкіх і сыпучых рэчываў: «уборкі пшана», «уборкі гароху», «вёдры соладу», «гарнцы алею», «ставіца алею», «2 гаршчкі алею». Таксама згадвае грамату Вялікага князя Літоўскага Аляксандра ад 1494 г., дзе мёд мераецца «наساتкай», «калодаю» і «пасудзінай» [19, с. 169]. Згаданы даследчык робіць цікавыя высновы, што клеймы маглі быць звязаны з агульнай дзяржаўнай сістэмай мер, неабходнай не толькі для гандлю, але і для ўсіх відаў разлікаў. У тым ліку і сплочвання падаткаў [19, с. 167]. У яе аснову магла быць пакладзена добра распрацаваная антычная метралагічная сістэма, якая мела свае эталоны. Падцвярджае гэтыя думкі і той факт, што з канца X – пачатку XI ст. пачаў адчувацца недахоп ў грашова-манетных рэсурсах, а XII – XIII стст. дык і ўвогуле атрымалі ў навуцы назоў «безманетны перыяд». Таму разлікі непасрэдна прадуктамі з дапамогаю клеймёных гаршчкоў (падобна кратнасці вагавых гірак), выглядае абсалютна натуральна. Да гэтага трэба дадаць і яшчэ адно назіранне: кляймёныя гаршчкі былі непрыдатны для гатавання ежы. У выніку выкарыстання іх на вогнішчы, з улікам перападаў тэмпературы, клеймы хутка бы знішчаліся. І гаршчок, такім чынам, губляў бы сваю пачатковую вартасць і прызначэнне.

Заклучэнне. Паколькі на вялікім тарным посудзе, нахшталь карчагаў, аналагічныя клеймы дасюль не знойдзены, можна меркаваць, што кляймёныя гаршчкі (дакладней іх аб'ём) маглі

выкарыстоўвацца ў дробных і сярэдніх разліках. А з гэтага вынікае, што імі карысталіся самыя шырокія колы тагачаснага грамадства. Практычна ўсе. І паколькі для разлікаў патрабаваліся канкрэтныя «мерныя» гаршчкі, кляймо ставілася не на ўвесь посуд. З пачаткам распаўсюду на нашых і суседніх тэрыторыях пражскага гроша патрэба ў «мерных» гаршчках адпала сама сабой.

Аднак, гэта не азначае, што кляймёны посуд не мог выкарыстоўвацца і з іншымі мэтамі. Як вядома, у значнай колькасці гаршчкі з клеймамі знойдзены ў пахаваннях (статыстыкі, на жаль, пакуль няма). Пахавальны абрад быў звязаны з сакральнымі ўяўленнямі аб працягу існавання, «жыцця» чалавека ў іншым вымярэнні. Таму і гаршчок з кляймом набываў іншы, сакральны сэнс. Нельга выключыць, што «пахавальныя» гаршчкі з клеймамі вырабляліся адмыслова. Але маглі выкарыстоўвацца і тыя, якія ўжываліся як мера, паколькі яны мелі сваю, больш высокую за звычайны гаршчок вартасць.

Што тычыцца гаршчкоў з клеймамі ў выглядзе княжацкіх знакаў, пэўна, яны ў першую чаргу мусілі падкрэсліваць сацыяльны статус уладальніка. Але ёсць адно пытанне. Магчыма, што знакі, прыведзеныя Р. Арловым у якасці княжацкіх, на самой справе гэткімі не з'яўляюцца. Па-першае, яны вельмі падобны на балгарскія ў форме «відэльца» і «відэльца з ніжняй рыскай». Па-другое, падобныя знакі былі знойдзены і аўтарам пад час раскопак у Полацку ў 1988 г. у напластаваннях XII ст. Наўрад яны мелі адносіны да кіеўскай княжаскай дынастыі. Па-трэцяе, «відэлец» – вядомы хрысціянскі знак, які выказвае ідэю трыадзінства Бога, гэтакасама як «трохкутнік», «трыліснік», перасякаючыся тры колы і г.д. Дарэчы, ганчарнае кляймо ў выглядзе «трылісніка» таксама было знойдзена ў Полацку ў тым жа раскопе. Тут варта адзначыць, што ідэя Святой Тройцы была, на наш погляд, была вельмі актуальна ў тагачасным Полацку. Яна матэрыялізавалася ў манастыры Св. Тройцы пры Сафійскім саборы, у Крыжы Ефрасінні Полацкай.

І апошняе назіранне. Абсалютная большасць кляймёных гаршчкоў знойдзена на гарадзішчах і ў гарадах. А горад у разглядаемы храналагічны перыяд – гэта не толькі месца канцэнтрацыі рамяства, але, у першую чаргу, месца гандлю. Разлічвацца за тавары і паслугі пры адсутнасці манеты выключна «куніцамі і вавёркамі», якія з цягам часу гублялі «таварны» выгляд, відавочна, было нязручна. Ды і дзе гараджаніну-рамесніку налавіць тых «куніц»? Таму версія аднаго з магчымых выкарыстанняў кляймёнага посуду ў якасці мернай тары падаецца перспектыўнай. Для далейшага даследавання неабходна праводзіць метралагічнае вывучэнне посуду ў цэлым, з вылучэннем посуду з клеймамі.

P.S. Клеймы на донцах кругавых гаршчкоў, безумоўна, маюць сувязь з клеймамі на будаўнічай кераміцы. І тыя і другія бытуюць у межах адной храналогіі. Клеймы на плінфе а ргіорі не маглі быць мясцовым «вынаходніцтвам». Ёсць усе падставы меркаваць, што іх з'яўленне на нашых землях таксама звязана з балгара-балканскай традыцыяй IX – X стст.

ЛІТАРАТУРА

1. Антонова, А. Материалы от сондажни проучвания в Плиска / А. Антонова, Ст. Дамянов // Археология. – София, Выдавецтва БАН, 1969. – № 2, год XI. – С. 23 – 34.
2. Археалогія Беларусі. У 4 т. Т. 3. Сярэдневяковы перыяд (IX – XIII стст.). – Мінск, Беларуская навука, 2000, – 554 с.
3. Археалогія і нумізматыка Беларусі. Энцыклапедыя. – Мінск, Беларуская энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 1993, – 702 с.
4. Бубенько, Т.С. Средневековый Витебск. Посад – Нижний замок (X – первая половина XIV в.) / Т.С. Бубенько. – Витебск: УО «ВГУ им. П.М. Машерова», 2004. – 276 с.
5. Васильева, Н.Б. Средневековые гончарные клейма (по материалам раскопок на ул. Бурмагиных, 20) / Н.Б. Васильева // Археология Вологды. История и современность: Сборник статей. – Вологда, 2007. – С. 53 – 61 // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.booksite.ru>, свободный. – Загл. с экрана.
6. Гензель, В. Культура и искусство польского Поморья в эпоху раннего средневековья (VIII – XI вв.) / В. Гензель // Славяне и скандинавы. – Москва: Прогресс, 1986. – С. 319 – 321.
7. Дучиц, Л.В. Браславское Поозерье в IX – XIV вв. Историко-археологический очерк / Л.В. Дучиц. – Минск, Навука і тэхніка. – 120 с.
8. Зайкоўскі, Э.М. Даследаванне культувага комплексу Ашмянец. / Э.М.Зайкоўскі // Гістарычна-археалагічны зборнік. – 2002. – № 17. – С. 181 – 190.
9. Заяц, Ю.А. Новые археологические исследования Верхнего города Минска / Ю.А. Заяц // Гістарычна-археалагічны зборнік. – 2001. – № 16. – С. 151 – 166.
10. Звяруга, Я.Г. Даследаванне курганных могільнікаў вярхоўяў Віліі / Я.Г. Звяруга // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. – 2001. – № 3.
11. Здановіч, Н.І., Беларуская паліваная кераміка XI – XVIII стст. / Н.І. Здановіч, А.А. Трусаў. – Мінск, Навука і тэхніка, 1993. – 184 с.
12. Козловський, А.О. Садиба першої половини XIII ст. в «Місті Володимира» Давнього Києва / А.О.Козловський, М.М. Ієвлев // Дньеслово: Збірка праць на пошану дійснаго члена Національнай

Археалогія

- академіі наук Украіны Петра Петровіча Толочка з нагоды яго 70-річчя. – Київ: Інститут Археалогіі, 2008. – С. 241 – 255.
13. Кошман, В.І. Гарадзішча Капланцы / В.І. Кошман // Гістарычна-археалагічны зборнік. – 2002. – № 17. – С. 201 – 211.
 14. Левко, О.Н. Средневековое гончарство Северо-Восточной Белоруссии / О.Н. Левко. – Минск, Наука и техника. – 1992. – 127 с.
 15. Материал к экскурсии «Древнерусская керамика Верхнего Поволжья» // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://university.tversu.ru/misc/archaeology/ke.htm>, свободный. – Загл. с экрана.
 16. Милчев, Ат. Разкопки и проучвания в м. «Колето» при с. Нова Черна, Силистренски окръг през 1967 г. / Ат. Милчев, Ст.Ангелова // Археология. – София: Издавецтва БАН, 1969. – № 3, год XI. – С. 31 – 41.
 17. Моця, О.П. Населення Південно-руських земель IX – XIII ст. / О.П. Моця. – Київ, Інститут Археалогіі, 1993. – 160 с.
 18. Килиевич, С.Р. Детинец Киева IX – первой половины XIII вв. По материалам археологических исследований / С.Р. Килиевич. – Киев: Наукова думка, 1982. – 176 с., ил.
 19. Орлов, Р.С. Правда Руська і керамічне виробництво XI – XII ст. / Р.С. Орлов // Старожитності Русі – Украіни. Збірник наукових прац. Київська Академія Евробізнесу. – Київ, 1994. – С. 165.
 20. Павлова, К.В. Гончарные клейма городища Осовик / К.В. Павлова // Памятники старины: концепции, открытия, версии. Памяти Василия Дмитриевича Белецкого (1919 – 1997). Т II. – Санкт-Петербург – Псков, 1997. – С. 107 – 116.
 21. Плавинский, А.М. К вопросу о гончарных клеймах / А.М. Плавинский // Славяне и их соседи (археология, нумизматика, этнология). / Под ред. А.А. Егорейченко. – Минск: Веды, 1998. – С. 58 – 65.
 22. Плавінскі, А.М. Курганны могільнік Нагаўкі / А.М. Плавінскі, М.А. Плавінскі // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. Вып. 6. – Мінск, 2003. – С. 173 – 180.
 23. Село Київское Русі. (за матэрыяламі південноруських земель). – Київ: Шлях, 2003. – 232 с.
 24. Семянчук, Г. Курганны могільнік каля вёскі Гатовіна Мінскага раёна / Г. Семянчук // Гістарычна-археалагічны зборнік. – 2001. – № 16. – С. 121 – 128.
 25. Станчев, С. Грънчарски знаци от Плиска, Мадара и Преслав / С. Станчев // Разкопки и проучвания. III. – София, 1949. – С. 235 – 245.
 26. Травкин, П.Н. Гончарные клейма из Плеса / П.Н. Травкин // [Электронны рэсурс]. – Режим доступа: <http://www.travkin-museum.ru/statya04.html>, свободный. – Загл. с экрана.
 27. Чавръков Г. Български манастири / Г.Чавръков, К.Танчев. – София: Септемри, 1978. – 378 с.
 28. Штыхаў, Г.В. Крывічы. Па матэрыялах раскопкаў курганой Паўночнай Беларусі / Г.В.Штыхаў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1992 г. – 192 с.
 29. Штыхов, Г.В. Города Полоцкой земли (IX – XIII вв.) / Г.В. Штыхов. – Минск: Наука и техника, 1978. – 160 с.

**АРХЕАЛАГІЧНЫЯ РАЗВЕДКІ НА ГРУНТОВЫМ МОГІЛЬНІКУ
КАЛЯ в. ДОЎГАЕ ГЛЫБОЦКАГА РАЁНА ў 2010 г.**

В.У. ЧАРАЎКО
(Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт)

Прыведзена апісанне археалагічных разведак на грунтовым могільніку каля в. Доўгае Глыбоцкага сельсавета Віцебскай вобласці. Мэтай разведак было даследаванне пахавальных помнікаў XIV – XVIII стст. На могільках былі выяўлены каменныя крыжы, у т. л. са знакамі. Плошча шурфа складала 5 м². Зафіксаваны каменныя надмагільныя канструкцыі, прадстаўленыя суцэльнай вымасткай і абкладкай магілы камянямі па перыметры. Было ўскрыта два пахаванні, арыентаваныя галавой на захад. Стан захаванасці касцякоў дрэнны. Пахавальны інвентар адсутнічаў, аднак знаходка фрагментаў керамічнага гаршка, які адносіцца да памінальнага інвентару, дазваляе датаваць пахаванні XV – XVI стст.

Уводзіны. У ліпені 2010 г. экспедыцыя Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта ажыццяўляла археалагічныя разведкі на тэрыторыі Глыбоцкага раёна Віцебскай вобласці. Мэтай было даследаванне пахавальных помнікаў XIV – XVIII стст. Адным з даследаваных аб'ектаў стаў грунтовым могільнік каля вёскі Доўгае, дзе праводзілася шурфоўка.

Асноўная частка. Размяшчэнне і гісторыя вывучэння грунтовага могільніка каля в. Доўгае. Могілка размешчаны прыблізна ў 0,2 км на паўночны ўсход ад вёскі Доўгае. Вёска адносіцца да Зябкаўскага сельсавета Глыбоцкага раёна Віцебскай вобласці. Могілка складаецца з трох частак: сучасных дзеючых могілак, закінутага грунтовага могільніка, на якім і праводзілася шурфоўка, і курганнага могільніка.